

ЧЎЛПОН ШЕЪРИЯТИДА ТАКРОР ВА УНИНГ СИНТАКТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Н. Юлдашев

ТерДУ доценти

Аннотация. Мақолада Чўлпон шеъриятида такрор ва унинг бадиий матндаги синтактик хусусиятлари ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, такрорнинг анафора, эпитофа, поэтик параллелизм каби кўринишлари тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: шеър тузилиши, бадиий такрор, шеърий санъатлар, ритм, вазн, мушқийлик, интонация, анафора, эпитофа, синтактик параллелизм.

Шеър тузилишида бадиий **такрор**ларнинг ўрни муҳимдир. Бадиий такрорлар шеърда мушқийлик ва бадиий кўрк бағишлайди. Такрорнинг мумтоз шакли тақрир деб юритилади. “Тақрир “такрорлаш” маъносини ифодаловчи лафзий санъат бўлиб, шеърда у ёки бу сўзни такрор қўллашни назарда тутди. Такрорлаш воситасида сўз маъносини, унинг моҳиятини таъкидлаб кўрсатиш ушбу санъатнинг асосий хусусияти саналади”[1] Такрорлар ритмни кучайтирувчи иккиламчи унсурлар қаторига киради. “Бадиий услубда такрорнинг вазифаси фақатгина маълум нарсаларни ёки ҳолатни ажратиб, таъкидлаб кўрсатиш билангина чегараланмайди. Бадиий асарда барча услубий воситаларда бўлгани каби, такрорнинг зиммасига ҳам тил бирликларига эмоционал бўёқ, алоҳида оҳанг, жозоба бериш вазифаси юкланади. Агар имконият бўлса, шу вазифаларни амалга ошириш билан бир қаторда муаллифнинг ёки асар қаҳрамонининг воқеликка субъектив муносабатини ҳам бера олиши керак”[2]. Бадиий такрорлар тўрт хил кўринишда бўлади: лексик, фонетик, морфологик ва синтактик такрорлар [3]. Чўлпон шеъриятида кенг қўлланилган такрор поэтик воситаси бевосита шоир ички кечинмаларини ўқувчи қалбига кўчириб, уни қаттиқ ҳаяжонга солади, уни ўйлашга, фикр юритишга мажбур қилади. Шоир шеъриятида лексик такрорлар сирасига кирадиган **анафора** ((юн. anaphora – олдинга, юқорига чиқариш) – сўз ёки сўзлар гуруҳининг мисра ёки банд бошида такрорланиши, сўз такрорининг хусусий кўриниши. Анафора маълум фикр, ҳис-туйғу, ҳолат ва ҳ.н таъкидлаб кўрсатишга хизмат қилади”[4]. Маълумки, такрорнинг анафора турида сўзлар мисра ёки банднинг бошида такрорланишига асосланади. Чўлпоннинг “Тарихдан” шеъридаги “Нима учун?” анафорасининг келтириши лирик қаҳрамон қалбидаги ҳис-ҳаяжонлар ифодаси билан бирга ўқувчида табиат ҳодисалари ортида беркитилган давр воқеаларини билишга ундайди. Зеро, шоирнинг рамзийликка асосланган шеъриятининг моҳиятида Эрк истаги ётади. Айни шеърдаги **нима учун** сўроқ олмошининг мисралар бошида айнан такрорланиб келиши анафора ҳосил қилмоқда:

Нима учун бу йўлларда ой ёғдуси кераксиз?

Нима учун тўфонларни қайнатувчи олов йўқ?

Нима учун йўлчиларнинг юзларида «кўз» ўйнар?

Нима учун у кўчада кўзи келмас «боз» қайнар?

Нима учун шунча инсон ҳур ўлкада «озод» қул?

Нима учун йўлчиларга кўрсатилмас тўғри йўл?[5]

Поэтик нутқда меъёр масаласига риоя этиш бадийликни юзага чиқаришда муайян асар қурилмасидан мустаҳкам жой олиб, маълум ғоявий эстетик мақсадга бўйсундирилган бадий такрорнинг ўрни муҳимдир. Шоирнинг риторик сўроқ билан бир вақтда **нима учун** мисралар бошида қўлланилган анафораси шеърини нутқнинг ўзига хос ритмиклигини оширган, айтиш вақтда шоирнинг илғор тафаккурли шахс сифатида теварак-атрофидаги номақбул нарсаларнинг сабабини излаётганини кўрсатади.

Анафора шеърининг энг кўп қўлланилувчи поэтик фигура сифатида бадий матннинг ўзига хос ритмиклигини таъминлайди:

Яна теграмда ўт, олов, учқун,

Яна кўкларда сор ва бургутлар;

Яна кўзгалмоқ олдида тутқун,

Яна сарҳадда «ур», «йикит», «тут!»лар.[5.161]

Бандда мисралар бошида келтирилган **яна** такрори шеърнинг оҳангдорлигини ошириш билан бирга ундаги таъсирчанликни оширган.

Анафора шеърининг композицион асосини белгиловчи усул сифатида ҳам фаол қўлланилади. Чўлпоннинг “Кет” шеърида **кет** анафораси шеърда бандларни белгилаш билан бирга ундаги фикр таъсирчанлиги ва таъкидни кучайтириб боради:

Кет, кўзимни алдагучи хоин нур,

Кет, оловли чизигимдан нари юр.

Кет, зарарли қизгалдоқни иргитма,

Кўнглимдаги сўнг умидим пуч этма.

Кет, илоҳий виждонимни булғама, [5.137]

Кўрамизки, шеърда **кет** сўзининг мисралар бошида такрор келиши мазмунни янада бойитиб, шеърда ўзига хос таъсирчанликни юзага келтирган. Шунингдек, ундаги етакчи хусусиятлардан бири анафора табиий равишда шеърнинг хушоҳанглигини ошириб боради:

Эҳтимол, унутмоқ сенга мумкиндир,

Эҳтимол, севмакда қароринг йўқдир;

Эҳтимол, севмаган сенинг кўнглингдир,

Эҳтимол, севгида йўлинг бузуқдир.[5.119]

Шуни айтиш керакки, анафора шеърининг таъсирчанлиги, ритми, вазни ва мусикийлигини таъминлашга хизмат қиладиган муҳим поэтик воситадир. Чўлпон шеърларида бадий такрорнинг барча турларини учратиш мумкин. Анафорага тескари такрор ҳодисаси – **эпифора**нинг ишлатилиши нисбатан кам кузатилади.

Бокчаларда гуллар сўлди, **сезмадим**,

Ўстирганлар етим бўлди, **сезмадим**,

Кўнгилларга қора тўлди, **сезмадим**,
Сездим сенинг кетганингни кўнгилдан... [5.85]

Ушбу тўртликда эпифора ҳар бир сатр якунида такрорланган **сезмадим** сўзининг қўлланилиши орқали юзага келган.

Кулган бошқалардир, йиғлаган **менман**,
Ўйнаган бошқалар, инграган **менман**.

Эрк эртақларини эшитган бошқа,
Қуллик қўшиғини тинглаган **менман**... [5.75]

Мазкур мисолларда **сезмадим** ва **менман** сўзлари мисралар сўнггида такрор қўлланиб, эпифорани юзага келтирган. Шунингдек, унинг айрим шеърларида такрорнинг бир неча тури биргаликда қўлланилади.

Қўлимда **сўнгги** тош қолди,
Кўнгилда **сўнгги** интилмак.
Қўзимда **сўнгги** ёш қолди,
Кучимда **сўнгги** талпинмак!... [5.154]
Йўлдошим, зим-зиё бўлдинг-да, **кетдинг**,
Бор эдинг, йўқолдинг, ўлдинг-да, **кетдинг**,
Гул эдинг, очилмай сўлдинг-да, **кетдинг**,
Йўқлик денгизига тўлдинг-да, **кетдинг**. [5.92]

Дастлабки парчада лексик (**сўнгги**), фонетик(**к**, **мак**) такрор биргаликда қўлланилган. Кейинги шеърини сатрларда -да таъкид юкламаси фонетик, **кетдинг** ҳаракат феъли эса лексик анафорани юзага келтирган. Бундай анафораларни биргаликда қўллаш шоир шеърларининг ғоявий мазмуни ва ритмик оҳангдорлигини, эстетик таъсирини оширишга хизмат қилган. Эпифоранинг бошқа такрор воситалар (анафора) билан бир вақтда қўлланилиши шоир шеърларида фикр ифодасини таъкидлаб кўрсатиш, оҳангдорликни таъминлашга хизмат қилувчи поэтик усул сифатида кенг қўлланилган:

Эй, **букун** чакмоқлар,
Чакдилар, чакдилар...
Эй, **букун** тўфонлар
Оқдилар, оқдилар...

Юқоридаги парчада такрорлар билан биргаликда синтактик параллелизм ҳам қўлланилган. Шеър мисраларида бир хил ёки бир-бирига яқин синтактик конструкцияларнинг такрорланиб қўлланилиши – синтактик параллелизм ҳам шеърнинг оҳангдорлигини, таъсирчанлигини оширувчи фигуралардан саналади. Чўлпон шеъриятида параллел образлар, уларнинг ўзаро қиёсланиши, бу қиёсларнинг поэтик матнда тенгма-тенг, кетма-кет, баъзан қарама-қарши қурилмаларда келтирилиши ёки сўзларнинг тескари тартибда жойлашиши ҳам кенг кузатилади. Айниқса, шоирнинг пейзаж лирикасида параллелизмлар етакчи тасвир воситаси саналади.

Баланду наст, катта-кичик бинолар,
Қизил, кўм-кўк, яшил томлар устида

Ола-була, қуюқ-суюқ булутлар...

Кўкни қошлаб бир томонда тўпланган!...[5.159]

Олма, ўрик, шафтолилар гуллашиб,

Майдонларда кўк майсалар кўкарсин...[5,156]

Улар учун на *танча*,

На *ўтин* бор ва на *чўғ*.

На чўпчаклар айтгани

На севгили киши бир. [5.104]

Дастлабки, шеърий парчада Чўлпон баҳор фаслига хос манзараларни тасвирлаш учун *олма, ўрик, шафтоли* – меваларини бир ўринда ёнма-ён қўллаган бўлса, “Қиш кечалари” шеърида эса келтирилган ушбу парчада шоир қиш тасвирини ўқувчи кўз олдида жонли тасаввур қилиши учун *танча, ўтин, чўғ* сўзларини ёнма-ён келтиради. Шеър мазмунини ҳам ўқувчига янада аниқ бўлади. Ночор турмушда яшаётган болаларнинг қисмати қишдаги совуқ зимистон каби қийин. Шоир уларга ачиниш баробарида ўз даврида халқининг турмушини параллелизм орқали ифодалайди. Умуман олганда, Чўлпон ижодида такрор ва унинг кўринишлари анафора, эпифора, товуш такрорлари, поэтик параллелизмлар каби синтактик воситалар шеърнинг ритмик интонациясини кўтариш баробарида лирик қаҳрамон қалбида кечаётган рухий тўлғонишларни ифодалашда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. А. Ҳожиаҳмедов. Шеър санъатларини биласизми? Тошкент. Шарқ. 2001. Б. 20.
2. Каримов С. Бадиий услуб ва тилнинг ифода тасвир воситалари. Самарқанд: 1994. Б. 55-56.
3. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент: Ўзбекистон. Б. 431.
4. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. Тошкент: Академнашр, 2010. Б. 29.
5. Чўлпон. Асарлар. Тўрт жилдлик. I жилд. Тошкент. “Академнашр”. 2016. Б. 87. (Бундан кейинги мисоллар ҳам шу китобдан олиниб саҳифаси қавс ичида берилади)
6. Д. Quronov. Adabiyot nazariyasi asoslari. Toshkent. Akademnashr. 2018. Б. 214.